

ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ ТОКОМ ОРУЖАНИХ СУКОБА

Мирко Р. Јовановић*

Генералштаб Војске Србије, Центар за мировне операције

Животна средина је појам који се све чешће користи у медијима, а последњих година и у свакодневној комуникацији обичних људи. Ипак, ретки су они који имају свест о потреби заштите животне средине и у мирнодопским условима, а за време оружаних сукоба готово да се уопште не брине о загађењу и њеном дуготрајном уништењу. У међународном хуманитарном праву постоји тек неколико правила која директно штите животну средину. Та правила налазе се у Допунском протоколу I из 1977. године, ЕНМОД конвенцији из 1976. године и Конвенцији о конвенционалном оружју из 1980. године, као и њеном Протоколу III о запаљивом оружју. Постоји и одређен број обавезујућих правила која на индиректан начин штите животну средину, а најважнија су нека општа начела међународног хуманитарног права, која своју снагу црпу из обичајног карактера и самим тим примењива су на све државе. Индиректно, и неке уговорне обавезе, као што су Хашки правилник из 1907. године, IV Женевска конвенција о заштити цивила из 1949. године и Допунски протокол I, штите животну средину.

Ради што практичнијег и на примерима појашњених последица оружаног сукоба на животну средину најпре ће бити дефинисани основи појмови, а затим, користити пример агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију (СРЈ), објашњени улога и значај међународног хуманитарног права у заштити животне средине током оружаних сукоба.

Кључне речи: *агресија, међународно хуманитарно право, НАТО, животна средина, директна заштита, индиректна заштита, касетна муниција, осиромашени уранијум*

Животна средина и оружани сукоб

Да бисмо у потпуности схватили утицај оружаног сукоба на животну средину, најпре морамо јасно дефинисати појам животне средине. Интересантно је да је прецизну дефиницију животне средине веома тешко детерминисати, али, у суштини, свака подразумева да она представља скуп природних и створених вредности чији комплексни међусобни односи чине окружење, односно просторе и усло-

* Мајор Мирко Р. Јовановић, mirko.jovanovic@vs.rs

ве за живот.¹ У суштини, представља све оно што нас окружује, односно све оно са чим је директно или индиректно повезана човекова животна и производна активност и има утицај на човеков живот, али је тај утицај обостран и међусобно, директно, зависан, па и човек има утицај на животну средину.

Поред животне средине неопходно је дефинисати и заштиту животне средине. Заштита животне средине подразумева скуп различитих поступака и мера који спречавају угрожавање животне средине ради очувања биолошке равнотеже. Сваки поремећај стања животне средине доводи до еколошких поремећаја и поремећаја социјалних односа, који су међусобно повезани и условљени. Наведена дефиниција има ширину која морално обавезује људски род без обзира на ситуацију у којој се налази, укључујући и оружане сукобе.

Чак и данас, када се све гласније говори о заштити животне средине, свест о њој је на прилично ниским нивоима, те је потребно много радити на подизању свести о животној средини уопштено, а самим тим радити на кодификацији норми међународног хуманитарног права које би се бавиле искључиво заштитом животне средине и даљим ограничавањем средстава и метода ратовања.

Морамо имати у виду да, веома често, оштећење животне средине нема тренутно дејство на војни циљ, чиме се заправо у старту не поштују норме међународног хуманитарног права, јер се не поштује принцип пропорционалности и преузета акција не оправдава једини легитимни циљ напада, односно не утиче на слабљење војне моћи непријатеља. Са друге стране, примена средстава и метода ратовања која за коначан резултат имају уништавање животне средине, могу на дуге стазе да одређену област учине непогодном за живот цивила или за коришћење земљишта за земљорадњу или слично.

И у претходним вековима било је осуда употребе нечовечних средстава и начина ратова, пре свега употребе отрова, тровања воде, коришћења разних запаљивих смеша и слично. Етиопљани су, на пример, користили отровне стреле натопљене змијским отровом.² Као што има безброј примера нечовечних метода ратовања, тако има и много примера осуде нехуманих средстава и начина борбе, чак и правних докумената као што су поједини закони старих Римљана и Грка. Веома често су стране које су користиле отрове или загађивале животну средину изједначаване са криминалцима.

Нажалост, до сада се мало међународних уговора из корпуса међународног хуманитарног права бави заштитом животне средине. Тек 60-их година прошлог века развија се свест о потреби заштите животне средине, а прве јасно дефинисане одредбе о обавези заштите животне средине током оружаног сукоба јављају се тек 80-их година прошлог века. Један од првих међународних уговора који се бави заштитом животне средине је Конвенција о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину из 1976. године, а познатија је као ЕНМОД конвенција. Поред ње, заштитом животне средине баве се и Конвенција о забрани или ограничавању употребе одређених врста класичних оружја из 1980. године и Протокол III, уз споменути Конвенцију о забранама и ограничењима употребе запаљивог оружја. Такође, део одговора на ово питање нуде и

¹ Закон Р. Србије о заштити животне средине „Сл. гласник РС”, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон и 43/2011 – одлука УС.

² Гавро Перазиф „Међународноправна забрана употребе у рату средстава за масовно уништавање” (докторска дисертација, Правни факултет у Београду, Београд 1960. година), 4.

Женевске конвенције из 1949. године и Допунски протоколи из 1977. године, па тако члан 35, став 3. Допунског протокола I гласи: „Забрањено је примењивати методе или средства ратовања која су намењена или од којих се може очекивати да ће проузроковати опсежна, дуготрајна и озбиљна оштећења природне околине.”³ И члан 1. Конвенције о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину од 1976. године садржи сличну одредбу, односно забрану „ангажовања у војној или било којој другој употреби техника које мењају животну средину, које имају широке, дуготрајне или тешке ефекте као средства уништења, оштећења или повреда било које друге државе чланице”⁴.

Имајући у виду до сада наведено, може се доћи до закључка да постоји један широк корпус права који индиректно штити животну средину. Наиме, у својој суштини он се не бави заштитом животне средине, али неким својим члановима и одредбама имплицитно се односи на њу. Ту можемо сврстати Протокол I уз Женевске конвенције, где се у чланом 56 забрањује напад на грађевине и инсталације које садрже опасне силе, односно бране, насипе и нуклеарне електране за производњу електричне енергије.⁵ Наиме, као што нам је познато, овакви објекти могу бити и легитиман војни циљ, али само у изузетним околностима. Из самог члана 56. очигледно је да је он намењен, пре свега, заштити цивила, али можемо само претпоставити какве би последице на животну средину имало уништење постројења каква је нуклеарна електрана. Познато нам је колике је последице на животну средину оставио акцидент на нуклеарној електрани у Чернобилу 1986. године, а у скорије време и хаварија на нуклеарној електрани Фукошими у Јапану. Затим, ту је и Правилник о законима и обичајима сувоземног рата (IV Хашка конвенција из 1907. године), затим IV Женевска конвенција (о заштити цивила у рату) из 1949. године и већ поменуто начела међународног хуманитарног права.

Са друге стране, о директној заштити животне средине говори се, пре свега, у Протоколу I и Конвенцији о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину из 1976. (ЕНМОД конвенција). Тако се у члану 35. Протокола I каже: „Забрањено је применити методе или средства ратовања која су намењена или од којих се може очекивати да ће проузроковати распрострањена, дуготрајна и озбиљна оштећења природне околине”, док у члану 55. истог Протокола пише: „У ратовању се мора обратити пажња да се природна околина заштити од распрострањеног, дуготрајног и озбиљног оштећења”.

Конвенција о забрани војне или било које друге непријатељске употребе техника које мењају животну средину (ЕНМОД Конвенција), како јој и само име каже, забрањује употребу технике које наносе штету животној средини. Да би ЕНМОД конвенција забранила неку технику за модификацију потребно је да се испуне три услова:

- употреба у војне или друге непријатељске сврхе,
- узроковање уништења, оштећења или повреда на страни друге државе уговорнице и
- распрострањеност, дуготрајност или озбиљност остварених последица.⁶

³ Протокол I уз Женевске конвенције из 1949.

⁴ ЕНМОД конвенција

⁵ Протокол I уз Женевске конвенције из 1949.

⁶ Зоран Радивојевић и Небојша Раичевић, стручни чланак: „Заштита животне средине у међународном хуманитарном праву”, (UDC 341:502.1. Правни факултет у Нишу, 2012. година), 8.

Овде је лако уочљиво да се и код Протокола I и код ЕНМОД Конвенције инсистира на три критеријума које је потребно испунити како би дошло до нарушавања животне средине: распрострањеност, дуготрајност или озбиљност остварених последица. Са друге стране, тај услов представља, у исто време, и основну разлику, јер код Протокола I испуњење ова три услова је кумулативно, односно морају да се испуне сва три услова да би се говорило о уништавању животне средине, док је код ЕНМОД Конвенције потребно да се испуни само један од ова три наведена услова.

Такође, ови услови представљају још један камен спотицања у међународном хуманитарном праву, тако да ниједним документом није дефинисано шта представља распрострањеност, шта дуготрајност, а шта озбиљност остварених последица.

У данашњој литератури под појмом распрострањеност штете подразумева се неколико стотина квадратних километара, дуготрајност подразумева да се последице штете осећају најмање три до четири месеца, а озбиљна штета подразумева да, као последица непријатељстава, дуготрајно и на великој површини долази до смрти људи и уништења природних и економских извора противника.

Утицај НАТО бомбардовања СРЈ на животну средину

У акцији наводне заштите људских права Албанаца на простору Косова и Метохије и спречавања хуманитарне катастрофе НАТО је вршио ваздушне ударе на СРЈ, од 24. 3. до 11. 6. 1999. године. Студије и мишљења о утицају бомбардовања СРЈ на животну средину врло су опречна. Наиме, у изворима и студијама које потичу са простора Р. Србије говори се о еколошкој катастрофи као последици НАТО интервенције, док у западним изворима и према подацима УН-а до уништавања животне средине је дошло, али не у размерама катастрофе, већ само на одређеним локалитетима. Једно је сигурно, током НАТО интервенције, назване „Милосрдни анђеос“, територија тадашње СРЈ бомбардована је различитим врстама и типовима муниције. О количинама експлозива баченог на СРЈ за време 78 дана још увек се лицитира, како у домаћој, тако и у иностраној јавности.

Посебно смо се фокусирали на касетне бомбе и муницију са осиромашеним уранијумом који у широкој лепези НАТО арсенала имају најубојитије и најдуготрајније последице. Имајући у виду да се домаћи и западни подаци умногоме разликују, за извор ћемо користити и домаћу и страну литературу, правећи паралелну анализу на основу критеријума које прописују међународни уговори.

Утицај касетне муниције на животну средину СРЈ

Општеприхваћену дефиницију касетне муниције налазимо у Конвенцији о касетној муницији, где се наводи да она подразумева конвенционалну муницију која је дизајнирана тако да расипа или ослобађа експлозивне подмуниције од којих свака тежи мање од 20 килограма и садржи ову експлозивну подмуницију.⁷ Имајући у виду да ка-

⁷ Конвенција о касетној муницији, члан 2 став 1 тачка 2 (текст усаглашен у Даблину у мају 2008. године), ступила на снагу 1. 8. 2010. године.

сетна муниција делује на циљ кинетичком енергијом коју ослобађа приликом експлозије, касетну муницију можемо сврстати у категорију конвенционалног наоружања.

Као допуну дефиницији, треба навести да свака касетна бомба садржи, у зависности од типа, од 100 до 200 мањих бомби, те да свака појединачно може да буде различитог типа, као на пример: тренутна (активира се приликом пада на земљу), топлотна (активира се на појачани извор топлоте), са задржаним дејством (програмирана да се активира накнадно), потезна (активира се приликом померања са места на које је пала) и слично.

Слика 1

Слика 2⁸

Коришћење касетних бомби може се подвести под забрањене начине ратовање у складу са словом Протокола I уз Женевске конвенције из 1949, где се у члану 35. тачке 3. каже: „Забрањено је употребљавати оружја, пројектиле и материјале и методе ратовања који проузрокују сувишне повреде или непотребне патње”.⁹ Процењује се да су само САД, Велика Британија и Холандија на простор СРЈ бациле преко 2.000 касетних бомби, које су садржале око 380.000 мањих бомби, на више од 200 различитих локација.¹⁰

Верује се да и данас, 14 година после бомбардовања, на територији Србије око 23.000.000 квадратних метара, на укупно шест локација, није у потпуности очишћено од касетних бомби.

После ових навода може да се говори о испуњености три услова која се односе на утицај оружаног сукоба на животну средину – дуготрајности, озбиљности последица и распрострањености. Имајући у виду да у Србији још увек постоје подручја неочишћена од касетних бомби, а да се под дуготрајношћу подразумева три до четири месеца дејства, у овом случају тај период је знатно премашен. Озбиљна последица је, што и данас у Србији људи страдају од касетне муниције бачене на територију СРЈ 1999. године (последњи случај је погибија два припадника Војске Србије, 2012. године, приликом рашчишћавања терена на Копанолику од дејства касетне муниције), као и да се део обрадиве земље не може обрађивати због присуства касетних бомби и

⁸ Слика 1. преузета је са веб презентације „Политике” и представља илустрацију касетне бомбе типа БЛ-755, а слика 2. преузета је са веб странице www.mycity-military.com и представља дејство авиона касетним бомбама.

⁹ Протокол I уз Женевске конвенције из 1949.

¹⁰ <http://www.independent.co.uk/news/world/politics/nato-comes-clean-on-cluster-bombs-402552.html>

слично. Очигледно је да је и овај услов задовољен. Распрострањеност као услов је под знаком питања, имајући у виду да се под тим појмом подразумева простор од неколико стотина квадратних километара, а у Србији се простор под касетним бомбама процењује на седам локација и 23.000.000 квадратних метара, односно 23 квадратна километра. Имајући у виду, по већ наведеним подацима НАТО-а, да је у Србији гађано 29 локација касетним бомбама, може се претпоставити да је непосредно после бомбардовања СРЈ око 100 квадратних километара СРЈ било покривено касетним бомбама, тако да можемо закључити да је и трећи услов испуњен. У светлу међународног хуманитарног права, може се рећи да је бомбардовање СРЈ од стране НАТО-а оставило трајне, озбиљне и распрострањене последице на животну средину, без обзира на који ћемо тест применити, кумулативан, како то види Допунски протокол I или алтернативан, како је то дефинисано ЕНМОД конвенцијом.

Треба нагласити да на простору Косова и Метохије чишћење терена од касетне муниције не прати жељену динамику, те да су подаци о површини Косова и Метохије под касетном муницијом потпуно непроверени.

Утицај муниције са осиромашеним уранијумом на животну средину СРЈ

Природни уранијум је хемијски елемент који се налази свуда у природи. Он има три облика или изотопа: ^{234}U , ^{235}U и ^{238}U , који су у хемијском погледу исти, а разликују се само по нуклеарним карактеристикама. Најопаснији изотоп уранијума по људско здравље и животну средину је ^{238}U . С обзиром на то да је уранијум радиоактиван елемент, у своју околину емитује атомско зрачење које је резултат његовог распадања.

Муниција са осиромашеним уранијумом на врху бојеве главе има осиромашени уранијум. Првенствена намена овог оружја је борба против оклопних средстава и тенкова, због веће пробојне моћи. По званичним техничко-технолошким карактеристикама муниција са осиромашеним уранијумом делује на циљ својом кинетичком енергијом ослобођеном приликом удара у циљ, па би се могло закључити да припада конвенционалној врсти муниције. Међутим, не треба заборавити да приликом експлозије уранијум остаје у тлу на које је пројектил пао, тако да, као што је већ речено, таква муниција емитује радиоактивно зрачење. Дуготрајност утицаја овакве врсте муниције мери се кроз време полураспада уранијума, односно време које је потребно да престане дејство уранијума на животну средину. Времена полураспада ^{238}U , који се користи код муниције са осиромашеним уранијумом износи невероватних 4,468 милијарди година. Уколико се муниција са осиромашеним уранијумом користи у комбинацији са запаљивом муницијом, онда је то дефинитивно вид вођења радиолошког, нуклеарног рата са свим његовим последицама по животну средину. Имајући у виду ове податке и ова знања, када покушавамо да категорисамо ову муницију, она је заправо све само не конвенционална. Тако да ћемо муницију са осиромашеним уранијумом у даљем тексту посматрати као неконвенционалну, а по њеном карактеру сврстаћемо је у хемијску муницију.

По подацима НАТО-а, у бомбардовању СРЈ 1999. године бачено је око 31.000 уранијумских пројектила (приближно око 10 тона). У српским изворима говорио се

50.000 уранијумских пројектила. Само на територији Косову и Метохији евидентирано је 112 места са уранијумским пројектиlima.¹¹

На доњој карти обележено је свих 112 локација које су само на Косову и Метохији гађане муницијом са осиромашеним уранијумом.

Слика 3¹²

Сада када нам је јасније шта муниција са осиромашеним уранијумом представља, дакако је лакше сагледати и анализирати да ли су и које су све норме међународног хуманитарног права прекршене са становишта заштите животне средине.

Као и код касетне муниције анализираћемо испуњеност три услова која се односе на утицај оружаног сукоба на животну средину – дуготрајност, озбиљност последица и распрострањеност.

Имајући у виду да је време полураспада уранијума, као што је већ наведено, 4,468 милијарди година, очигледно је да је овај услов у потпуности испуњен. У директну везу са бомбардовањем СРЈ осиромашеним уранијумом доводи се и значајно повећање оболелих од карцинома последњих година на територији Р. Србије.¹³ Теорија о узајамној повезаности дејства осиромашеног уранијума и канцера није у

¹¹ Зоран Влашковић „НАТО и даље убија на Косову” (ауторски чланак, Фонд „Слободан Јовановић”) <http://www.slobodanjovanovic.org/2011/08/10/zoran-vlaskovic-nato-i-dalje-ubija-na-kosovu-i-metohiji/>

¹² Преглед локација најзагађенијих осиромашеним уранијумом (слика је преузета са сајта <http://www.zastonato.org>). Исту карту НАТО је предочио средином 2000. године Радној групи УН за осиромашени уранијум.

¹³ Владислав Јовановић, Слободан Петковић и Слободан Чикарић „Злочин у рату, геноцид у миру”.

потпуности доказана, али се све чешће спомиње. Али, и ако изузмемо теорију о директној вези канцера и уранијума, сигурно је да уранијум који је коришћен у муницији остаје у тлу. Имајући у виду време његовог полураспадања, постаје јасно да је тло у рејону гађаном муницијом са осиромашеним уранијумом контаминирано. Поред тога, контаминирањем тла контаминирају се и подземне воде које касније доспевају у речне водотокове. С обзиром на то да се на овај начин показује загађење целокупне животне средине, ваздух – земљиште – вода, доказује се и испуњеност услова озбиљност, јер штете имају озбиљне последице по животну средину и здравље људи. Што се тиче распрострањености, имајући у виду да је само територија Косова и Метохије нешто већа од 10.000 km², те да је на 122 локације бачена муниција са осиромашеним уранијумом, очигледно је да је и трећи услов, распрострањеност, испуњен. Наиме, за испуњење услова распрострањеност потребно је да се погођена површина простире на неколико стотина квадратних километара.¹⁴

Може се закључити да је коришћење муниције оставило дуготрајне, распрострањене и озбиљне последице по животну средину у СРЈ, и на основу Допунских протокола и на основу ЕНМОД конвенције.

Преглед прекршених конвенција, резолуција и протокола током НАТО интервенције у СРЈ 1999. године, које на индиректан начин штите животну средину

Досадашњу анализу утицаја НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије током 1999. године базирали смо на касетним бомбама и муницији са осиромашеним уранијумом као врстама муниције које су имале најпогубнији утицај на животну средину. Са друге стране, догађаје који су се дешавали те 1999. године посматрали смо, пре свега, кроз призму Допунског протокола I уз Женевске конвенције и кроз ЕНМОД конвенцију, као базичне документе који се баве заштитом животне средине и представљају извор директне заштите животне средине. Неопходно је осврнути се и на остале конвенције, резолуције и протоколе о заштити животне средине који су били на снази, а прекршени су током 78 дана, а могу да представљају индиректан извор заштите животне средине, с обзиром на то да се баве њеном заштитом, али нису у директној вези са заштитом животне средине током оружаног сукоба, па издвајамо само најзначајније:

- Стокхолмску декларацију о животној средини 1972. године,
- Бечку конвенцију о заштити озонског омотача,
- Монреалски протокол о супстанцама које оштећују озон (1987. године са изменама од 1997. године) и
- Конвенцију о заштити светске природне баштине 1982.

У Стокхолмској декларацији, у тачки 2. се каже да је обавеза сваке државе да брине о стању и унапређује животну средину. Затим, у принципу број 2 наводи се да природни ресурси земље, укључујући воду, ваздух, флору и фауну, морају да се

¹⁴ Зоран Радивојевић и Небојша Раичевић, стручни чланак: „Заштита животне средине у међународном хуманитарном праву”, (UDC 341:502.1. Правни факултет у Нишу, 2012. година), 9.

очувају и заштите за будуће генерације. Нажалост, ова конвенција се не бави заштитом животне средине у оружаним сукобима, али индиректно може да послужи као значајан извор за будуће оружане сукобе. Бечки и Монреалски споразум посвећени су заштити озонског омотача, а опште је познато да се сагоревањем убојних средстава (пре свега уранијумске муниције) ослобађају велике количине гасова које уништавају озонски омотач. У Конвенцији о заштити светске природне баштине говори се о заштити изузетних природних станишта, па се као обавезна намеће заштита станишта ендемских биљних и животињских врста, што се може односити на Копаоник као станиште ендемске биљне врсте – Панчићеве оморике и др.

Закључак

Историја бележи много случајева уништења животне средине у оружаним сукобима. Нечовечно и нехумано понашање страна у сукобу се осуђивало, али сем обичајног права и основних начела међународног хуманитарног права дуго није постојала ефикаснија заштита животне средине. Једно од најстрашнијих оштећења животне средине десило се када су САД бациле атомске бомбе на Јапан, на градове Хирошиму и Нагасаки. Међутим, до значајнијег развоја корпуса кодификованих правила међународног хуманитарног права у вези са заштитом животне средине долази тек између 60-их, па и касних 80-их година прошлог века.

Савезна Република Југославија такође је, током 78 дана агресије НАТО-а, доживела дуготрајна, распрострањена и озбиљна оштећења животне средине. Приметно је да су сва три услова кумулативно испуњена, у складу са Протоколом I, а услови су испуњени и алтернативно, по ЕНМОД конвенцији, тако да је очигледно и дефинитивно да је СРЈ преживела оштећења животне средине. Нажалост, као и у случају Хирошиме и Нагасакија, и у много других примера оружаних сукоба, НАТО није сносио последице за непоштовање међународних уговора, што због глобалне политичке ситуације, то и због недовољно развијених норми заштите животне средине током оружаних сукоба. Нажалост, у савременим оружаним сукобима уништавање животне средине веома често се користи, могло би се рећи, као средство и метод ратовања.

Оно што радује јесте да је свест о значају заштите животне средине уопште, па самим тим и током оружаних сукоба, на све већем нивоу, а међународно хуманитарно право, као једна од најкодификованијих грана међународног права, посвећује све већи значај овом проблему. С тим у вези можемо се надати све оштријим правилима која ће за свој циљ имати потпунију заштиту животне средине.

Литература

[1] Yoram Dinstein, *Protection of the environment in international armed conflict*, http://www.mpil.de/files/pdf1/mpunyb_dinstein_5.pdf, посећено 10.02.2015.

[2] Зоран Радивојевић и Небојша Раичевић: „Заштита животне средине у међународном хуманитарном праву“, Годишњак Факултета политичких наука, Вол 6 (јун 2012), бр. 7, стр. 123-143, Београд, 2012.

[3] Edeko Sunday E: „An Overview of the Environmental Implications of War”, *Sacha Journal of Environmental Studies*, Vol 1, No 2, pp 30-54, 2011

[4] <http://www.unep.org/>, посећено 10.02.2015.

[5] Закон о заштити животне средине, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 135/2004, 36/2009, 72/2009 и 43/2011.

[6] Гавро Перазић: *Међународно-правна забрана употребе средстава за масовно уништавање у рату*, Научна књига, Београд, 1968.

[7] Допунски протокол I (уз Женевске конвенције из 1949. године)

[8] ENMOD Convention, <https://www.icrc.org/ihl/INTRO/460>, посећено 10.02.2015.

[9] Конвенција о касетној муницији, 2008. година

[10] <http://www.independent.co.uk/news/world/politics/nato-comes-clean-on-cluster-bombs-402552.html>

[11] Зоран Влашковић: „НАТО и даље убија на Косову”, *eNovosti.info*, http://www.mojenovosti.com/lat/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=0&idnovost=36437&Zoran-Vlaskovic-NATO-i-dalje-ubija-na-Kosovu#.VnACKr_2pHA, посећено 10.02.2015.

[12] Владислав Јовановић, Слободан Петковић и Слободан Чикарић: *Злочин у рату – геноцид у миру*, Службени гласник, Београд, 2012.

[13] Rosemay Rayfuse: „War and the Environment – New Approaches to Protecting the Environment in Relation to Armed Conflict”, *Human Rights and Humanitarian Law*, 2014.